

AD FONTES!

<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2023.01.03-15>
УДК 821.161-98.09 «10/12»

Євген ДЖИДЖОРА, доктор філологічних наук, професор
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058
e-mail: dzhidzhora@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3221-4866>

«СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ»: МОДЕЛЬ СПРОСТУВАЛЬНО-ДОКАЗОВОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

*Статтю присвячено осмисленню моделі спростувально-доказової аргументації у видатній пам'ятці киеворуської літератури XI ст. — «Слову про Закон і Благодать» митрополита Іларіона Київського. В основі цієї моделі — особливе діалектичне розмірковування, яке вибудовується за принципом антиномій і має коріння в античній судовій риторичі. Перша частина такої антитези є спростуванням (в традиції античної риторичі ця категорія називалася *refutatio*), а друга — доведенням (*probatio*). Особливості означеної спростувально-доказової стратегії розмірковування проаналізовано на прикладі декількох фрагментів «Слова про Закон і Благодать». У статті також висловлено припущення, що спростувально-доказова модель аргументації може мати формально-композиційні відповідності у ранньохристиянських богословських трактатах Діонісія Ареопагіта (у цій тезі стаття носить дискусійний характер).*

Ключові слова: киеворуська література, риторика, аргументація, спростування, доведення, символ.

«Слово про Закон і Благодать» — видатна пам'ятка літератури Київської Русі XI ст. Порівняно з іншими творами давнього українського письменства «Слову про Закон і Благодать» пощастило більше: воно все ж таки непогано

Цитування: Джиджора Є. «Слово про Закон і Благодать»: модель спростувально-доказової аргументації // Слово і Час. 2023. № 1 (727). С. 3—15. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2023.01.3-15>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

вивчено. В сучасному науковому дискурсі рецепція цієї пам'ятки досить різнопланова. Зокрема, твір Іларіона Київського розглядається в різних контекстах: зародження авторської літератури Київської Русі XI ст. [18, 259—261; 1, 375—376]; становлення проповідницького жанру в середньовічній літературі [3, 90—93]; християнської історіософської концепції рівноправності хрещених народів [18, 264—266; 19]; вивчення біблійних прототекстових структур та інтерпретації євангельських притч [17; 11, 119—126; 9, 160—164; 21]; вишуканого риторичного стилю «плетіння слівес» [20] та ін. Окремим, украй актуальним на сьогодні питанням залишається точний час написання та місце виголошення «Слова...». Останнім часом уявлення, яке більш-менш закріпилося у XX ст., про те, що «Слово...» було виголошено десь у 1047—1051 рр. [16; 7], намагаються переосмислити. Скажімо, Олександр Ужанков пропонує іншу дату — 1037 р. [19, 33—38]. Натомість Надія Нікітенко та В'ячеслав Корнієнко після багаторічної кропіткої праці з дослідження настінних розписів собору Святої Софії Київської обстоюють ще більш ранню дату — 1022 р. [13, 11—18].

Водночас недостатньо вивченими у «Слові про Закон і Благодать» залишаються формально-риторичні принципи полемічної аргументації. Частіше за все дослідники звертають увагу на змістову частину розмірковування Іларіона. Проте побудова аргументації, композиційні закономірності її структурної організації не здобулися на належний розгляд. Тому аналіз особливої структури діалектичного розмірковування у «Слові...», яке складається спочатку з негативного твердження, що лежить в основі спростування, а потім позитивного твердження, що формує основу доведення, і є метою цієї статті.

З погляду жанру «Слово про Закон і Благодать» — урочиста проповідь, виголошена або з нагоди Кірієпасхи (свята, в яке Пасха та Благовіщення випадають на один день у церковному календарі), або на Благовіщення, яке прийшлося на другий день після Пасхи. При цьому предметом проповіді є не саме пасхальне Воскресіння чи Благовіщення Діви Марії, а обставини залучення давніх русичів до великої християнської ойкумени. У зв'язку з цим у композиції пам'ятки науковці традиційно виділяють такі жанрово-композиційні частини: 1) розмірковування про переваги євангельської Благодаті над старозавітним Законом; 2) молитва Богу; 3) сповідь християнської віри; 4) автограф Іларіона [12; 7, 10; 1, 376—377].

Перша частина «Слова про Закон і Благодать» — стрижнева й найбільша за обсягом. Саме тут міститься релігійна концепція возвеличення Благодаті над Законом, а також прославлення князя Володимира за те, що привів свій народ під покров Благодаті. В цій частині літературне розмірковування настільки розгорнуте й багатопланове, що його потрібно розбити на більш локальні, конкретно-тематичні складники. Такий поділ запропонував О. Ужанков. Відповідно до нього, власне розмірковування про Закон і Благодать включає: вступ (про два етапи Священної Історії); 1-шу частину (тут тема Закону і Благодаті розкрита у два етапи: пророцтва і образ Христа); 2-гу частину (тема

«нового народу»); 3-тю частину (похвала рівноапостольному князю Володимирі) [19, 52—59].

Упродовж усього розмірковування, переходячи від одної теми до іншої, автор зберігає той самий принцип літературного викладу — діалектичне *oratio* (використовую термін, запропонований італійським славістом Рікардо Піккіо, який у середньовічній християнській літературі протиставляє міркувальне *oratio* оповідальному *narratio* [15]). Ларіон весь час зіставляє старе і нове, несправжнє й істинне, підготовче і вичерпне. Завдяки такому протиставленню він шукає найбільш точні визначення об'єктам свого літературного розмірковування: Закону і Благодаті, юдеям та християнам, язичникам і охрещеним тощо. Зрештою, Закон охарактеризовано з позиції його відношення до Благодаті, Благодать — з позиції відношення до Закону, юдеї — з позиції їх ставлення до християн, християни — з позиції ставлення до юдеїв тощо. При цьому діалектичне *oratio* будується за схемою, в загальних рисах схожою на структуру промови в античному суді. Антична судова риторика знала такі композиційні частини розгорнутої «розробки» теми промови, як *probatio* (доведення) та *refutatio* (спростування). В окремих випадках, наприклад у спростувальних та полемічних виступах, *refutatio* набувало особливого значення і виносилося на перше місце [6, 440—443]. Пізніші християнські автори, без сумніву, активно користувалися напрацюваннями античних ораторів. Зокрема, як показав американський біблієст Фредрік Лонг, апостол Павло чітко дотримувався принципів *refutatio* та *probatio* у 2-му посланні до Коринтян [22, 162—186]. Те саме робили видатні отці церкви при укладанні численних спростувальних трактатів проти ересархів. Як, наприклад, Василій Великий, який у трактаті «Проти Євномія» спочатку цитує для достовірності свого опонента, а потім послідовно заперечує його тези та обґрунтовує свою позицію [5].

У «Слові про Закон і Благодать» діалектичне *oratio* у багатьох місцях побудоване за схемою «негативне твердження + позитивне твердження». Тобто спочатку автор щось спростовує, а потім щось стверджує. У певних місцях ця загальна схема трансформується, наприклад: «знецінення + звеличення», «заперечення + утвердження». На текстовому рівні загальна спростувально-доказова аргументація реалізована за допомогою паралельних антитез — протиставлених суджень. Так у 1-й частині (за поділом О. Ужанкова) побудоване авторське розмірковування про те, чому Благодать вища за Закон (для зручності лінійного сприйняття всі антитези у таблицях 1, 2, 3 пронумеровані, при цьому першу частину розміщують у колонці «Спростування», а другу — у колонці «Доведення»):

Таблиця 1

Спростування	Доведення
1 Отъиде бо свѣтъ луны, 2 тако и Законъ —	сълнъцю вѣсиявѣшю, Благодати явльшиса.

Спростування	Доведення
3 И студьньство ночьюю погыбе,	сълньчньѣ теплотѣ землю сьгрѣв- ъши.
4 И уже не гърздитьса въ Законѣ чловѣчество,	нъ въ Благодѣти пространьно ходить.
5 Иудѣи бо при свѣчи законьѣи дѣ- лааху свое оправдание,	кръстиани же при благодѣтънѣемь сълньци свое спасение зиють,
6 яко иудѣиство стѣньмь и Законьмь оправдаашеса, а не спасаашеса,	кръстиани же Истиною и Благодатию не оправдаются нъ спасаются.
7 Въ иудѣихъ бо оправдание,	въ крѣстианьныхъ же спасение.
8 Яко оправдание въ всемь мирѣ есть,	а спасение — въ будущиимь вѣцѣ,
9 иудѣи бо о земльныхъ веселахуса,	кръстиани же о сущиихъ на небесехъ.
10 И то же оправдание иудѣиско съкूपо бѣ зависти ради, не бо са простираше въ ины языки, нъ токьмо въ иудѣи единой бѣ,	крѣстианьныхъ же спасение благо и щедро простираа са на всѣ краѣ зем- льныѣ [8, 40—42].

Наведений фрагмент діалектичного *oratio* складається з десяти антитез. Майже в кожній антитезі — один синтагматичний наголос, завдяки якому розмірковування чітко поділяється на дві відносно рівні за обсягом частини. Такі рівні за кількістю складів та наголосів частини риторичного викладу Р. Піккіо називає ізоколічними, тобто такими, що складаються з однакових або чергових колонів [14]. Ізоколічна структура надає ритмічного звучання цьому уривку: це своєрідна середньовічна поетична рима. Крім того, обидві частини цих антиномічних фрагментів речень протиставлені одна одній за змістом (за винятком десятої антитези, в якій перша частина розширена за рахунок додаткового уточнення і тому складається одразу з двох синтагм, а протиставлена їм друга частина коротша і містить лише одну синтагму). При цьому перша частина кожної антитези становить загальне спростування (тут — знецінення) того, що було раніше, а друга — доведення (тут — звеличення) нового, що прийшло на заміну першому та здолало його. Тож за логікою митрополита Іларіона:

- 1) світло місяця відійшло, бо сонце зійшло;
- 2) так і старий Закон зникає, бо з'явилася Благодать;
- 3) нічна стужа переможена, бо сонячне тепло зігріло землю;
- 4) так і люди вже не у тисняві Закону, а вільно перебувають у Благодаті;
- 5) юдеї жили зі свічкою Закону, а християни мають спасіння завдяки сонцю Благодаті;

- 6) юдеї в тіні Закону перебували і тому не мали спасіння, а християни в істинній Благодаті перебувають і тому отримують спасіння;
- 7) юдеї тільки виправдовувалися, тоді як християни мають спасіння;
- 8) у цьому світі — лише самовиправдання, а у майбутньому — спасіння;
- 9) юдеї про земне піклувалися, а християни — про небесне;
- 10) юдейське самоствердження було дрібним і поширювалося лише на них, а християнське спасіння щедре і охоплює всю землю.

У формуванні цих антитез ключову роль відіграє символ. Поблякле світло місяця, що символізує Закон, гасне на тлі яскравішого сонця, яке означає Благодать. Холод ночі, що символізує Закон, перемогло денне сонячне тепло, котре символізує Благодать. Свічка Закону не дала юдеям стільки світла, скільки дає християнам сонце Благодаті й т. д.

За допомогою символізації митрополит Іларіон зводить нанівець старозавітні юдейські цінності у першій частині антитези та підносить новозавітні християнські у другій. В самій аргументації чітко простежується строгий принцип розмірковування: спочатку знецінити старе й недосконале, а потім звеличити нове й істинне, що прийшло на заміну першому. Таким чином загальнориторична спростувально-доказова стратегія діалектичного переконувального *oratio* розкривається у локальній похідній «знецінення + звеличення».

Розглянемо загальну спростувально-доказову аргументацію і в інших уривках «Слова про Закон і Благодать». Ось так вона реалізована у 2-й частині (за поділом О. Ужанкова), присвяченій «новому народу» — русичам, вчорашнім язичникам, які прийняли святе хрещення:

Таблиця 2

Спростування	Доведення
1 И не иудѣискы хулимъ,	нѣ крѣстианьскы благословимъ.
2 Не съвѣта творимъ, ѡко распати,	нѣ ѡко распатому поклонитиса.
3 Не распинаемъ Сѣпаса,	нѣ рѹкы къ нему въздѣваемъ.
4 Не прободаемъ ребръ,	нѣ отъ нихъ пиемъ источникъ нетлѣниа.
5 Не три десяти сѣребра възимаемъ на нему,	нѣ другъ друга и весь животъ нашъ тому предаемъ.
6 Не тлимъ възкрѣсениа,	нѣ въ всѣхъ домъхъ своихъ зовемъ: Христосъ възкрѣсе изъ мъртвыхъ!
7 Не глаголемъ, ѡко украденъ бысть,	нѣ ѡко възнесеса, иде же и бѣ.
8 Не невѣруемъ,	нѣ, ѡко Петръ, къ нему глаголемъ: Ты єси Христосъ, сынъ Бога живааго; сѣ Фомою: Господъ нашъ и Богъ ты єси; сѣ развоиникъмъ: Помани ны, Господи, въ цѣсарствии своемъ!

[8, 66]

У наведеному фрагменті діалектичне *oratio* містить вісім антитез. У шести з них помічаємо один синтагматичний наголос, який розділяє висловлювання на рівні за обсягом та протиставлені одна одній частини. Шоста та восьма антитези диспропорційні за рахунок семантичного розширення другої частини. У цьому сенсі особливо показова восьма антитеза. У другій її частині автор використовує одразу три євангельські цитати, що утворюють синонімічну ампліфікацію теми сповідання Христа його учнями.

Водночас перша частина всіх наведених антитез побудована як загальне спростування (тут як заперечення), а друга — як доведення (тут як утвердження). Спочатку митрополит Іларіон заперечує і засуджує ставлення юдеїв до Христа. Тож перша частина кожної антитези розпочинається із заперечної частки «не». А далі утверджує новий характер сповідання Христа, прийнятий охрещеними русичами. Тому друга частина кожної антитези починається зі протиставного сполучника «але» (церковнослов'янською мовою — «нѣ»).

Як бачимо, тут загальнориторична стратегія спростувально-доказового діалектичного розмірковування реалізована за рахунок іншої локальної похідної — заперечувально-утверджувальної схеми «не..., але...». Повніше саме протиставлення можна представити такою схемою: «не робимо як юдеї, але вчиняємо як християни»:

- 1) не хулимо як юдеї, але благословимо як християни;
- 2) не радимося, як його розіп'яти, але як розіп'ятому вклоняємося;
- 3) не розпинаємо Спасителя, але руки до нього підносимо;
- 4) не протикаємо його ребра, але п'ємо з них як з нетлінного джерела;
- 5) не 30 срібників беремо за нього, але все нажите віддаємо йому;
- 6) не приховуємо його Воскресіння, але в усіх оселях співаємо: «Христос воскрес із мертвих!»;
- 7) не говоримо, що його вкрали, але що він вознісся туди, де й був;
- 8) не віруємо, але як Петро, як Фома і як розбійник сповідуємо його.

Дещо інша схема спростувально-доказового *oratio* використана в завершенні 2-ї частини, де автор плавно переходить від характеристики «нового народу» до 3-ї частини (згідно з поділом О. Ужанкова) — прославлення Хрестителя Русі святого князя Володимира. Митрополит Іларіон описує перехід русичів від язичництва до християнства так:

Таблиця 3

Спростування	Доведення
1 Тѣгда начатѣ мракѣ идольскыи отѣ насѣ отѣходити,	И зори благовѣриѣ навѣшасѣ.
2 Тѣгда тѣма бѣсслуганиѣ погыбѣ,	и слово євангельское землю нашу осина.
3 Капища розрѣшаахусѣ,	и църкѣвѣи поставлаахусѣ,
4 идоли съкрушаахусѣ,	и иконы свѣтѣи ихѣ навлаахусѣ,
5 бѣси провѣгааху —	крѣстѣ грады свѣщаше [8, 78].

Цей фрагмент діалектичного *oratio* складається з п'яти доволі коротких антитез. У кожній з них лише один синтагматичний наголос, який розділяє висловлювання на дві відносно рівні за обсягом і при цьому протиставлені одна одній частини. Перша побудована за принципом повалення атрибутів язичницького минулого, друга — возвеличення явищ християнського теперішнього. Відтак митрополит Іларіон відхиляє перше, щоб замість нього проголосити друге. І в нього виходить, що:

- 1) тоді ідольський морок відходить, і зорі благої віри приходять;
- 2) тоді темрява бісслужіння гине, і євангельське слово сяє;
- 3) капища руйнуються, і церкви зводяться;
- 4) ідоли нищуються, й ікони святих з'являються;
- 5) біси тікають — хрест освячує міста.

В цьому фрагменті загальнориторична стратегія спростувально-доказового діалектичного *oratio* реалізована за допомогою вже згаданої вище локальної похідної «знецінення + звеличення». Цікаво, що у першій та другій антитезах висловлювання побудовано за схемою «тоді..., і...», поширеною в історичних старозавітних творах. В інших антитезах її немає, однак вона передбачається.

Показовим є й семантичне наповнення цієї аргументації. Протиставляючи колишній язичницький період життя русичів теперішньому християнському, автор використовує дієслова з семантикою деструкції у першій частині антиномічного висловлювання та дієслова із семантикою створення, зведення у другій. Як наслідок, знецінення старого язичництва набуває абсолютно конкретного матеріального значення — руйнування, знищення. Натомість звеличення нового християнства — значення появи, становлення. За спостереженнями дослідників, «Слово про Закон і Благодать» — «вражаюче дієслівний твір» [7, 25]. Саме у наведеному фрагменті діалектичного *oratio* бачимо протиставлення навіть на рівні дієслівної семантики.

Формат цієї статті не дозволяє розглянути всі приклади спростувально-доказової аргументації у «Слові про Закон і Благодать». Тож обмежусь лише проаналізованими фрагментами, адже їх достатньо для окреслення реалізованої у творі риторичної тенденції. Водночас варто звернути увагу на те, що таке неухильне дотримання чіткої оративної стратегії впродовж всього викладу не може не викликати питання про її літературне походження. Вчені неодноразово твердо заявляли, що «Слово про Закон і Благодать» — абсолютно унікальна пам'ятка стародавньої літератури Київської Русі, яка не має аналогів у попередньому середньовічному літературному процесі [1, 376; 19, 111; 7, 12]. Очевидно, так і є. Принаймні досі ніхто ще не зміг віднайти якийсь прототекст «Слова про Закон і Благодать» у сирійській, візантійській, слов'янських або інших середньовічних християнських літературах, де була б реалізована схожа спростувально-доказова аргументація.

Запрошуючи колег-медієвістів до дискусії з приводу походження твору, спрямовую пошуки в інший, можливо, дещо несподіваний бік. Зупинюся на його формальних композиційних ознаках — побудові

оративної діалектичної аргументації (ці міркування матимуть гіпотетичний характер).

У своєму творі Іларіон постійно намагається викривати, знецінювати старе, старозавітне, юдейське, язичницьке, натомість нове, євангельське, християнське — звеличувати, прославляти. Проте заперечення одного та утвердження іншого не є вичерпною метою для автора. Адже «Слово про Закон і Благодать» — це не лише поетично протиставлені стверджувальні та заперечні словосполучення і речення: у наведених таблицях бачимо не просто розрізнені антитези, а три антиномічні ампліфікації, кожна з яких має свою структуру та конкретне значення (знецінення на тлі звеличення; заперечення на тлі утвердження). Тому можна вважати, що у проаналізованих фрагментах «Слова...» спростування та доведення утворюють єдине діалектичне розмірковування, де перше розкривається через друге, і навпаки.

Однак така діалектична єдність заперечного та стверджувального при характеристиці одного об'єкта сягає не лише принципів античної судової риторики, а й відображає східнохристиянську богословську традицію. Дещо схоже можна розгледіти у трактатах, наприклад Діонісія Ареопагіта (більшість науковців вважають, що «Корпус Ареопагітикум» не міг бути укладений цим учнем апостола Павла, який жив у I ст., тож, імовірно, пам'ятка виникла пізніше, мабуть, у V—VI ст., а її автора умовно називають Псевдо-Діонісій Ареопагіт [див.: 2, 243—245]).

Як відомо, у трактатах «Про містичне богослів'я», «Про Божественні імена» та «Про небесну ієрархію» Діонісій Ареопагіт виводить багатоскладову антиномічну систему символічних позначень Божественної Сутності, причому частину з них кваліфікує як апофатичні (неподібні), а частину — як катафатичні (подібні). Апофатичні імена передбачають «заперечення всього, що людський розум може уявити, подумати та сказати про трансцендентного Бога» [4, 107], тому Бог — це «не-слово», «не-думка», «не-число», «не-порядок», «не-величина», «не-час», «не-життя» [10, 260]. Натомість у катафатичних іменах «міститься певна “подібність” Богу, яка не означає, що Бог має позитивну властивість, визначену цим символом, наприклад, благо, краса та життя, але що Бог є Причиною всіх ціннісних властивостей буття, які і позначаються позитивними іменами» [4, 89]. Іншими словами, Бог як Першопричина всього виявляє себе у бутті й у цьому сенсі може іменуватися і Словом, і Благом, і Життям, і Світлом, й Істиною. Діонісій Ареопагіт узагальнює апофатично-катафатичну парадоксальність визначення Божественних імен так: «Богослови й оспівують Його [Бога. — Є. Д.] і як Безіменного, і як відповідного всякому імені» [10, 265].

Антиномічні розмірковування Діонісія Ареопагіта наочно розкривають особливості християнського діалектичного мислення, саме того, яке і втілено у спростувально-доказовій аргументації «Слова про Закон і Благодать». Звісно, я далекий від думки про те, що «Корпус Ареопагітикум» був літературним джерелом твору митрополита Іларіона, як і про те, що будь-яку античну судову промову, в якій реалізовано модель

refutatio + probatio, слід вважати прототекстом цієї киеворуської пам'ятки (хоча, як засвідчує дослідження Ф. Лонга, християнський письменник апостол Павло використовував цю модель у 2-му посланні до Коринтян [22]). Тому є сенс подискутувати на тему формально-композиційної схожості діалектичного *oratio* у «Корпусі Ареопагітикум» та у «Слові про Закон і Благодать».

Як показують спостереження, обидва автори прагнуть охарактеризувати одне й те ж явище чи поняття обов'язково з протилежних точок зору. Це їхня ключова концептуальна мета. При цьому одна точка зору має негативне, спростувальне забарвлення, а інша — позитивне, стверджувальне. Як наслідок, така стратегія міркування стає діалектичною і тому дозволяє збагнути сутність явища з двох протилежних позицій, негативної та позитивної. При цьому самі по собі позиції не грають значної ролі, вони не виражають так багато, як в антиномічній зв'язці, тобто в контексті одна одної.

Показовим тут є приклад, наведений у таблиці 1: «Отъиде бо свѣтъ луны, сълнцю възсиявшю, тако и Законъ — Благодати явьшиша» [8, 40]. Митрополиту Іларіону мало просто констатувати, що світло місяця-Закону гасне. Автор прагне довести визначальну причину переходу Закону в тінь: як гасне місяць, коли сходить сонце, так і відходить у минуле Закон, бо прийшла Благодать. Цілком очевидно, що Закон знецінений саме на тлі Благодаті, а Благодать звеличена на тлі Закону. Спростування ідеї Закону здійснюється тільки тому, що на противагу їй звеличена ідея Благодаті. І навпаки: звеличення ідеї Благодаті усвідомлюється тільки через те, що нівельована ідея Закону. У такий діалектичний спосіб і стає можливим обґрунтування багатоскладового і символічного процесу зміни сакральних епох — Старого Завіту Новим.

Можливо, міркувальна модель *refutatio + probatio* в античній риторичній, апофатично-катафатичній принцип визначення імен Божих у «Корпусі Ареопагітикум», спростувально-доказова аргументація в «Слові про Закон і Благодать» — формальні ланки загальнориторичного оративного ланцюга. Ця проблема потребує більш ретельного вивчення на широкому літературному матеріалі, включаючи античний, біблійний, середньовічний тощо.

Якщо ж наведене тут припущення вірне, то виходить, що митрополит Іларіон вибудовує спростувально-доказову аргументацію в традиціях не тільки античної судової риторики, але й середньовічної християнської діалектики. Поки що важко відповісти на питання, чи орієнтувався київський книжник на якийсь конкретний літературний зразок, чи ні. Проте, судячи з усього, він добре відчував риторичний потенціал антиномічного розмірковування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Александров О.* Митрополит Іларіон Київський // Історія української літератури: У 12 т. Т. 1. Давня література (X — перша половина XVI ст.) / редкол. В. Дончик (голова) та ін.; наук. ред. Ю. Пелешенко, М. Сулима. Київ: Наукова думка, 2013. С. 375—385.
2. *Алфеев И.* «Корпус Ареопагитикум» // Восточные отцы и учителя Церкви V века: Антология / сост., биограф. и библиограф. ст. иеромонаха Илариона (Алфеева). Москва: Изд-во МФТИ, 2000. С. 243—256.
3. *Білоус П.* Історія української літератури XI—XVIII ст.: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 424 с.
4. *Бычков В.* Символическая эстетика Дионисия Ареопагита. Москва: ИФРАН, 2015. 143 с.
5. *Василий Великий.* Против Евномия // *Василий Великий.* Творения: В 2 т. Т. 1: Догматико-poleмические творения. Экзегетические сочинения. Беседы. Москва: Сибирская благовонница, 2008. С. 109—214.
6. *Гаспаров М.* Античная риторика как система // *Гаспаров М.* Об античной поэзии: Поэты. Поэтика. Риторика. СПб.: Азбука, 2000. С. 424—472.
7. *Дерягин В.* Иларион: жизнь и «Слово» // *Иларион, митрополит.* Слово о Законе и Благодати / сост., вступ. ст., пер. В. Дерягина, реконстр. древнерус. текста Л. Жуковской, коммент. В. Дерягина, А. Светозарского. Москва: Скрипторий, 1994. С. 5—27.
8. *Иларион, митрополит.* Слово о Законе и Благодати / сост., вступ. ст., пер. В. Дерягина, реконстр. древнерус. текста Л. Жуковской, коммент. В. Дерягина, А. Светозарского. Москва: Скрипторий, 1994. 146 с.
9. *Каравашкин А.* Литературный обычай Древней Руси (XI—XVI вв.). Москва: РОССПЭН, 2011. 544 с.
10. Корпус Ареопагитикум // Восточные отцы и учителя Церкви V века: Антология / сост., биограф. и библиограф. ст. иеромонаха Илариона (Алфеева). Москва: Изд-во МФТИ, 2000. С. 257—416.
11. *Левченко Н.* Біблійна герменевтика в давній українській літературі. Харків: Майдан, 2018. 392 с.
12. *Молдован А.* Слово о законе и благодати митрополита Илариона / подгот. текста и коммент. А. Молдована, перевод диакона Андрея Юрченко // Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д. Лихачева, Л. Дмитриева, А. Алексева, Н. Поньрко: В 20 т. Т. 1: XI—XII века. Санкт-Петербург: Наука, 1997. URL: <http://lib2.pushkinskijdom.ru/tabid-4868> (15.07.2022).
13. *Никитенко Н., Корниенко В.* Собор святых Софии Киевской / Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАНУ. Киев, 2014. 336 с.
14. *Пиккио Р.* Об изоколических структурах в литературе православных славян / пер. с итал. И. Миляевой // *Пиккио Р.* Slavia Orthodoxa: Литература и язык / отв. ред. Н. Запольская, В. Калугин. Москва: Знак, 2003. С. 543—592.
15. *Пиккио Р.* Повесть и Слово: Заметки о соотношении повествования и проповеди в книжной традиции Древней Руси / пер. с итал. П. Петрухина // *Пиккио Р.* Slavia Orthodoxa: Литература и язык / отв. ред. Н. Запольская, В. Калугин. Москва: Знак, 2003. С. 492—503.
16. *Розов Н.* Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. // Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. Praha. 1963. Roč. XXXII. Seš. 2. S. 141—175.
17. *Сулима В.* «Слово про закон і благодать» митрополита Київського Іларіона: текст і контекст, автор і канон // Літературознавчий дискурс від бароко до пост-модерну / упоряд., наук. ред. Н. Левченко. Київ—Люблін—Харків: Майдан, 2020. С. 18—28.

18. Топоров В. Святость и святыне в русской духовной культуре: В 2 т. Т. 1: Первый век христианства на Руси. Москва: Языки русской культуры, 1995. 874 с.
19. Ужанков А. «Слово о Законе и Благодати» и другие творения митрополита Илариона Киевского. Москва: Академика, 2014. 350 с.
20. Шуміло С. «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона Київського як твір стилю «плетіння словес» // Літературознавчий дискурс від бароко до постмодерну / упоряд., наук. ред. Н. Левченко. Київ—Люблін—Харків: Майдан, 2020. С. 29—41.
21. Dykstra T. Metropolitan Ilarion of Kiev's Use of Scripture in Defense of Russian Autocephaly // Saint Vladimir's Theological Quarterly. 2000. P. 223—262.
22. Long F. Ancient Rhetoric and Paul's Apology The Compositional Unity of 2 Corinthians. New York: Cambridge University Press, 2004. 291 p.
23. Ziffer G. The Shadow and the Truth: On the Textual Tradition of the Sermon on Law and Grace Attributed to Metropolitan Hilarion // Harvard Ukrainian Studies. 2007. Vol. 29. P. 19—30.

Отримано 18 липня 2022 р.

REFERENCES

1. Aleksandrov, O. (2013). Mytropolyt Ilarion Kyivskiy. In V. Donchyk, Yu. Peleshenko, & M. Sulyma (Eds.), *Istoriia ukrainskoi literatury* (Vols. 1—12, Vol. 1; pp. 375—385). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
2. Alfeev, I. (2000). “Korpus Areopagitikum”. In ieromonakh Ilarion (Alfeev) (Ed.), *Vostochnye ottsy i uchiteli Tserkvi V veka: Antologiiia* (pp. 243—256). Moscow: Izd-vo MFTI. [in Russian]
3. Bilous, P. (2009). *Istoriia ukrainskoi literatury XI—XVIII st.: navch. posib*. Kyiv: VTs “Akademiia”. [in Ukrainian]
4. Bychkov, V. (2015). *Simvolicheskaia estetika Dionisiia Areopagita*. Moscow: IFRAN. [in Russian]
5. Vasilii Velikii. (2008). Protiv Evnomiia. In Vasilii Velikii, *Tvoreniia* (Vols. 1—2, Vol. 1; pp. 109—214). Moscow: Sibirskaia blagozvonitsa. [in Russian]
6. Gasparov, M. (2000). Antichnaia ritorika kak sistema. In M. Gasparov, *Ob antichnoi poezii: Poety. Poetika. Ritorika* (pp. 424—472). Saint Petersburg: Azbuka. [in Russian]
7. Deriagin, V. (1994). Ilarion: zhizn i “Slovo”. In Ilarion, mitropolit, *Slovo o Zakone i Blagodati* (V. Deriagin, L. Zukovskaia, & A. Svetozarskii, Eds.; pp. 5—27). Moscow: Skriptorii. [in Russian]
8. Ilarion, mitropolit. (1994). *Slovo o Zakone i Blagodati* (V. Deriagin, L. Zukovskaia, & A. Svetozarskii, Eds.). Moscow: Skriptorii. [in Russian]
9. Karavashkin, A. (2011). *Literaturnyi obychai Drevnei Rusi (XI—XVI vv.)*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian]
10. Korpus Areopagitikum. (2000). In ieromonakh Ilarion (Alfeev) (Ed.), *Vostochnye ottsy i uchiteli Tserkvi V veka: Antologiiia* (pp. 257—416). Moscow: Izd-vo MFTI. [in Russian]
11. Levchenko, N. (2018). *Bibliina hermenevtyka v davnii ukrainskii literaturi*. Kharkiv: Mайдан. [in Ukrainian]
12. Moldovan, A. (1997). Slovo o zakone i blagodati mitropolita Ilariona (A. Moldovan, Ed.; Andrei Yurchenko, Trans.). In D. Likhachev, L. Dmitriev, A. Alekseev, & N. Ponyrko, Eds.), *Biblioteka literatury Drevnei Rusi* (Vols. 1—20, Vol. 1). Saint Petersburg: Nauka. <http://lib2.pushkinskijdom.ru/tabid-4868>. [in Russian]
13. Nikitenko, N., & Kornienko, V. (2014). *Sobor sviatykh Sofii Kievskoi*. Kiev. [in Russian]
14. Picchio, R. (2003). Ob izokolicheskikh strukturakh v literature pravoslavnykh slavian (I. Miliaeva, Trans.). In R. Picchio, *Slavia Orthodoxa: Literatura i yazyk* (N. Zapolskaia, & V. Kalugin, Eds.; pp. 543—592). Moscow: Znak. [in Russian]

15. Picchio, R. (2003). Povest i Slovo: Zametki o sootnoshenii povestvovaniia i propovedi v knizhnoi traditsii Drevnei Rusi (P. Petruhin, Trans.). In R. Picchio, *Slavia Orthodoxa: Literatura i yazyk* (N. Zapolskaia, & V. Kalugin, Eds.; pp. 492—503). Moscow: Znak. [in Russian]
16. Rozov, N. (1963). Sinodalnyi spisok sochinenii Ilariona — russkogo pisatel'ia XI v. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, XXXII(2), 141—175. [in Russian]
17. Sulyma, V. (2020). “Slovo pro zakon i blahodat” mytropolyta Kyivskoho Ilariona: tekst i kontekst, avtor i kanon. In N. Levchenko (Ed.), *Literaturoznavchyi dyskurs vid baroko do postmodernu* (pp. 18—28). Kyiv—Lublin—Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian]
18. Toporov, V. (1995). *Sviatost i sviatye v russkoi dukhovnoi kul'ture* (Vols. 1—2, Vol. 1). Moscow: Yazyki russkoi kul'tury. [in Russian]
19. Uzhan'kov, A. (2014). “Slovo o Zakone i Blagodati” i drugie tvoreniia mitropolita Ilariona Kievskogo. Moscow: Akademika. [in Russian]
20. Shumilo, S. (2020). “Slovo pro zakon i blahodat” mytropolyta Ilariona Kyivskoho yak tvir styliu “pletinnia sloves”. In N. Levchenko (Ed.), *Literaturoznavchyi dyskurs vid baroko do postmodernu* (pp. 29—41). Kyiv—Lublin—Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian]
21. Dykstra, T. (2000). Metropolitan Ilarion of Kiev's Use of Scripture in Defense of Russian Autocephaly. *Saint Vladimir's Theological Quarterly*, 223—262.
22. Long, F. (2004). *Ancient Rhetoric and Paul's Apology The Compositional Unity of 2 Corinthians*. New York: Cambridge University Press.
23. Ziffer, G. (2007). The Shadow and the Truth: On the Textual Tradition of the Sermon on Law and Grace Attributed to Metropolitan Hilarion. *Harvard Ukrainian Studies*, 29, 19—30.

Received 18 July 2022

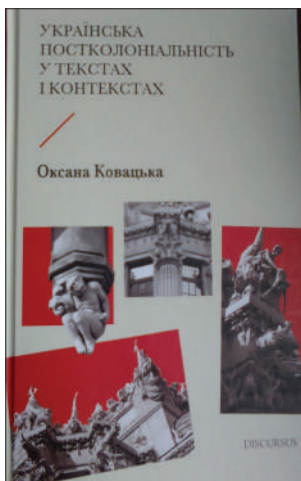
Yevhen Dzhydzhora, doctor of philology, professor
Odesa National Mechnikov University
24/26 Frantsuzkyi boulevard, Odesa, 65058
e-mail: dzhidzhora@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3221-4866>

“THE SERMON ON LAW AND GRACE”:
A MODEL OF REFUTATIONAL- PROBATIVE ARGUMENTATION

The author of the paper analyzed the models of refutational and probative argumentation in an outstanding piece of Kyivan Rus' literature of the 11th century — “The Sermon on Law and Grace” by metropolitan Hilarion of Kyiv. Although certain aspects of the work have already been properly analyzed, the formal rhetorical principles of polemical argumentation in “The Sermon on Law and Grace” remain little studied. The construction of the argument itself and compositional regularities of its structural organization still need due consideration. Throughout the entire reflection, moving from one topic to another, the author of “The Sermon...” maintains the same principle of literary presentation — dialectical oratio. This model is based on a special dialectical reasoning rooted in the principle of antinomies and originated in ancient judicial rhetoric. In “The Sermon on Law and Grace”, the dialectical oratio is built according to the ‘refutation + proof’ scheme. That is, the author initially refutes something and then proves something. This rhetorical tendency is used throughout the work. Hilarion constantly tries to expose and devalue something characterized as outdated, related to Old Testament, Jewish or pagan, and glorify the new, evangelical, and Christian. However, denying one thing and affirming the other do not exhaust the the author's goal. Such dialectical unity of the negative and the affirmative in characterization of one object not only goes back to the

traditions of ancient judicial rhetoric but also reflects the Eastern Christian theological tradition. Something similar can be seen in the treatises by Dionysius the Areopagite. In the works “On Mystical Theology”, “On Divine Names”, and “On the Heavenly Hierarchy”, Dionysius the Areopagite derives a complex antinomic system of symbolic designations of the Divine Essence, qualifying a part of them as apophatic (dissimilar) and the other part as kataphatic (similar). Perhaps, the reasoning model of *refutatio + probatio* in ancient rhetoric, the apophatic-cataphatic principle of determining the names of God in the “Corpus Areopagiticum”, and refutational-probative argumentation in “The Sermon on Law and Grace” are formal links of a general rhetorical oratory chain. However, this issue requires a more thorough study based on a wide range of literary material, including ancient, biblical, medieval, etc.

Keywords: literature of Kyivan Rus, rhetoric, argumentation, refutation, proof, symbol.

Ковацька О. Українська постколоніальність у текстах і контекстах / редакція Дмитра Єсипенка і Кароля Ковацького.

Брустури: Дискурсус, 2022. 172 с.

Добірка статей передчасно померлої українки, викладачки краківського Ягеллонського університету презентує її зацікавлення різними напрямками літературознавчих студій, насамперед постколоніальною критикою та імагологією, питаннями травми та історичної пам'яті, мілітарного дискурсу, категорії покоління, проблемою ідентичності.

У виданні подано дослідження творів Василя Шкляра («Ностальгія»), Євгена Пашковського («Щоденний жезл»), Ліни Костенко («Записки українського самашедшого»), Тараса Прохаська («НепрОсті»), Леоніда Кононовича («Тема для медитації»), Олексія Чупи («Бомжі Донбасу») й Оксани Забужко (есеїстика).

Наші презентації